

УДК 330.45:336.025

Тютюник І.В.,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант, старший викладач кафедри фінансів і підприємництва,
Сумський державний університет

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ОБСЯГІВ ТІНЬОВИХ ФІНАНСОВИХ ПОТОКІВ В ЕКОНОМІЦІ

Тютюник І.В. Методичні засади оцінки обсягів тіньових фінансових потоків в економіці. У статті проведено аналіз сутності та наслідків тінізації економіки для економічного розвитку країни. Обґрунтовано доцільність удосконалення існуючої системи оцінювання рівня тіньових фінансових потоків. Зроблено висновок про недосконалість існуючої системи обрахунку рівня тінізації. Досліджено найбільш поширені методи оцінки рівня тінізації економіки, які застосовуються в Україні та деяких країнах світу. Визначено особливості їх застосування, проведено аналіз їхніх переваг та недоліків. Визначено найбільш доцільні для застосування в Україні, зважаючи на сучасний стан економіки країни та рівень її тінізації.

Ключові слова: тіньова економіка, методи оцінки, мікрометоди, макрометоди, фінансові потоки.

Тютюник И.В. Методические основы оценки объемов теневых финансовых потоков в экономике. В статье проведен анализ сущности и последствий тенизации экономики для экономического развития страны. Обоснована целесообразность совершенствования существующей системы оценки уровня теневых финансовых потоков. Сделан вывод о несовершенстве существующей системы расчета уровня тенизации. Исследованы наиболее распространенные методы оценки уровня тенизации экономики, которые применяются в Украине и некоторых странах мира. Определены особенности их применения, проведен анализ их преимуществ и недостатков. Определены наиболее целесообразные для применения в Украине, учитывая современное состояние экономики страны и уровень ее тенизации.

Ключевые слова: теневая экономика, методы оценки, микрометоды, макрометоды, финансовые потоки.

Tiutiunyk I.V. Methodical bases of estimation of the shadow financial flows in the economy. The article analyzes the essence and consequences of economic shadowing for the country's economic development. The expediency of improving the existing system of estimating the level of shadow financial flows is substantiated. The conclusion about the imperfection of the existing system of calculating the level of shadowing is made. The most common methods of estimating the level of shadow economy used in Ukraine and some countries of the world are investigated. The peculiarities of their application are determined. Their advantages and disadvantages are analyzed. The most expedient to use in Ukraine taking into account the current state of the country's economy and its level of shadowing is determined.

Key words: shadow economy, methods of evaluation, micro methods, macro methods, financial flows.

Постановка проблеми. Однією із найбільш актуальних та гострих проблем, з якими стикається більшість країн із низьким та середнім рівнем економічного розвитку, є тінізація економіки. Це явище є складним з погляду прогнозування та управління, оскільки є результатом впливу значної кількості екзогенних та ендогенних факторів на поведінку економічних суб'єктів, представлене широким спектром схем та каналів виникнення, частина з яких досить складно піддається ідентифікації та виявленню.

Кожною країною напрацьований свій спектр інструментів та механізмів детінізації економіки, зміст яких суттєво залежить від особливостей розвитку країни, рівня економічної та політичної стабільності тощо. Однак у цих умовах важливого значення набуває наявність достовірної та ґрунтовної оцінки обсягів тінювих фінансових потоків. Саме якість та повнота існуючого підходу до визначення масштабів нелегального виведення коштів є запорукою ефективної політики детінізації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності та особливостей реалізації тінювих схем приховування коштів присвячені роботи Н. Лайози, Ф. Шнайдера, Р. Місаті, І. Радулеску, С. Попеску та М. Магея.

Питання аналізу підходів до оцінки рівня тінізації економіки знайшли відображення у роботах значної кількості вітчизняних та закордонних учених, основними з яких є: А.В. Базилюк, З.С. Варналій, Г. Гросман, П. Гутман, І.І. Мазур, В. Тазі, О. В. Турчинов, Е. Фейге, Ф. Шнайдер та ін.

Однак, зважаючи на зростаючу динаміку рівня тінізації економіки в Україні та збільшення кількості схем виведення коштів, це питання потребує більш детального та комплексного дослідження з позиції удосконалення наявної вітчизняної системи оцінки рівня тінювих фінансових потоків.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз наявних науково-методичних підходів до оцінки обсягів тінізації економіки, виявлення їхніх переваг та недоліків.

Виклад основного матеріалу. Нині розроблене значне розмаїття підходів до оцінки рівня тінювих фінансових потоків, котрі за масштабом їх застосування умовно можуть бути поділені та мікро- та мікрометоди, а за процедурами оцінювання – на прямі та непрямі.

Використання мікрометодів базується на проведенні соціологічних опитувань та спостережень. Як правило, застосування методів цієї групи дозволяє виявити та оцінити розбіжності між величиною доходів та витрат респондентів, визначити окремі аспекти процесів незаконного виведення коштів. Крім того, практика показала, що мікрометоди сприяють виявленню закономірностей розвитку тінювих процесів в економіці, отриманню більш точних даних щодо обсягів та тенденцій тінювої економіки в розрізі окремих груп респондентів, зокрема домогосподарств.

Водночас головним їх недоліком є недостовірність отриманих результатів. Як правило, в процесі анкетування респонденти навмисно приховують інформацію стосовно власних незаконних дій або дій свого оточення. Достовірність отриманих даних суттєво залежить від правильності побудови анкети. Вектор вивчення цього питання визначається структурою респондентів, задіяних в опитуванні (віковою, професійною, географічною, тощо), та спектром питань, які формулюються в анкеті.

З метою визначення особливостей застосування мікрометодів оцінки обсягів тінізації економіки проведемо їх більш детальних аналіз.

Одним із найбільш поширених методів соціологічного дослідження є анкетування, яке передбачає використання спеціально розроблених спеціалістами анкет для відповідей респондентами на поставлені питання. Процес анкетування може здійснюватися за допомогою одного із чотирьох методів:

– метод «тінювиків». Цей метод передбачає проведення опитування безпосередніх учасників операцій із тінювого виведення коштів, готових зізнатися в своїх діях;

– метод «включених спостерігачів». Особи, безпосередньо задіяні в тінювих операціях, інформують про факт їх здійснення та дають більш детальну інформацію про особливості їх реалізації, однак не позиціонують себе як активних їх учасників;

– метод «спостерігачів зі сторони». Анкетуються особи, які або не є учасниками цих операцій, або бажають приховати свою участь;

– метод «жертв». Учасниками опитування є особи, які постраждали від дій тінювиків, але самі участі в цих операціях або не приймали взагалі, або були пасивними учасниками.

Методи відкритої перевірки передбачають здійснення аналізу діяльності суб'єкта господарювання спеціально створеними контролюючими органами. Їх діяльність полягає у виявленні фактів порушення податкового, митного, валютного, банківського, антимонопольного законодавства з метою приховування своїх доходів. Базисом використання цих методів є припущення про неможливість здійснення тінювих операцій без порушення взаємозв'язків між окремими процесами, документами, подіями (обсягом спожитої на виробництві електроенергії та випуском продукції; величиною спожитої сировини і випуском продукції; обсягом отриманого прибутку та випуском продукції тощо). Однак слід зазначити, що цей аналіз передбачає більш глибоке дослідження факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, що могли здійснити вплив на значення цих показників (зміни ціни реалізації, величини основних фондів, вартості закупівлі матеріалів тощо).

Інша група методів – спеціальні методи економіко-правового аналізу, які поділяються на такі групи:

1) методи бухгалтерського обліку – системний та комплексний аналіз основних форм бухгалтерської звітності (балансу, рахунків, даних інвентаризації) з метою виявлення невідповідностей.

2) методи документального аналізу – ретроспективний аналіз господарської діяльності, з метою виявлення невідповідностей у документах;

3) методи економічного аналізу – аналіз взаємозв'язку економічних показників. Цей метод, у свою чергу, передбачає застосування таких методів: зіставлень, спеціальних розрахункових показників (отримані на основі звітної інформації дані є базою для розроблення заходів щодо мінімізації або уникнення драйверів тінізації економіки), стереотипів (полягає в ідентифікації одиничних залежностей, які характеризують взаємозв'язок між показниками економічного розвитку країни).

Більшість країн світу в процесі оцінювання обсягу тінювих фінансових потоків використовують макроекономічні методи, одними з яких є статистичні методи оцінки, в основі яких лежить система національних рахунків країни та балансові методи.

Використання балансового методу передбачає використання різних джерел даних та їх порівняння між собою. Оцінка рівня тінізації економіки здійснюється в двох напрямках: в розрізі тих видів діяльності, які безпосередньо пов'язані з формуванням ВВП та напряму визначають його розмір, та операцій, результати за якими не включаються до складу ВВП. Використання цих методів має свої особливості: з одного боку, їх застосування дозволяє кількісно оцінити обсяги тіньового сектору економіки, з іншого – вони не забезпечують повне врахування незаконних фінансових потоків за тими операціями та напрямками діяльності, які не пов'язані напряму з ВВП країни.

Іншою групою макроекономічних методів, що широко застосовуються в країнах із ринковою економікою, є обліково-статистичні методи, основними з яких є: метод специфічних індикаторів, м'якого моделювання, структурний та експертний.

Одним із недоліків цих методів є недостатня точність та надійність отриманих результатів. Так, наприклад, застосування експертного методу полягає в залученні висококваліфікованих експертів з цього питання, котрі оцінюють ступінь та тісноту взаємозв'язку, характер залежностей між аналізованими даними. Досить часто ці методи застосовують саме для опису нелінійних, нестандартних та унікальних залежностей. Однак отримані результати напряму залежать від особистої думки конкретного експерта, рівня його компетентності та глибини ознайомлення з досліджуванним явищем.

Методи м'якого моделювання, на противагу методам специфічних індикаторів, котрі враховують вплив одного окремого фактора, полягають у встановленні залежностей між результуючим показником – обсягом тінізації економіки – та сукупністю факторів, що впливають на нього.

Враховуючи той факт, що зростання або зменшення рівня тінізації економіки зумовлюється впливом широкого спектру факторів – політичних, соціальних, економічних, саме методи м'якого моделювання є більш достовірними та ґрунтовними, оскільки дозволяють врахувати всю сукупність драйверів впливу.

Структурний метод передбачає використання даних про масштаби тіньових фінансових потоків в різних галузях виробництва. Вперше цей підхід у 1982 році був використаний Фішером під час оцінки обсягів тіньових фінансових потоків Австралії. За результатами дослідження рівень тінізації країни був оцінений у 5% ВВП.

Більш традиційними макроекономічними методами оцінки є: методи невідповідності, монетарні методи, метод електробалансу, метод, заснований на розрахунку показників зайнятості, та спеціальні методи.

Оцінка рівня тінізації економіки на основі методів невідповідності передбачає порівняння даних офіційної статистики та незалежних розрахунків у двох напрямках:

1) Зіставлення обсягів офіційно задекларованих доходів із показниками витрат, отриманих за незалежними розрахунками. Перевищення обсягів витрат над доходами розглядається як прямий факт отримання доходів із неофіційних джерел. Досить часто в основі цього методу лежить порівняння обсягів ВВП, розрахованих за показниками доходів та витрат. Застосування саме ВВП за показником витрат пояснюється тим, що, як правило, фізичні та юридичні особи, задіяні в тіньових операціях, намагаються приховати реальні обсяги своїх доходів, а рівень витрат декларують реальний.

2) Методи, що використовують альтернативні до ВВП показники (обсяг спожитої електроенергії, обсяг виробництва у сфері будівництва, тощо). Рівень офіційно задекларованого ВВП порівнюється з результатами розрахунку на основі непрямих методів.

3) Метод товарних потоків передбачає оцінки обсягів реалізації в розрізі окремих товарів. Перевагою цього методу є те, що він дозволяє виявити вузькі місця за окремою групою товарів, визначити ті з них, які найбільше використовуються з метою заниження обсягів їх реалізації та приховування доходів.

В основі використання монетарних методів оцінки лежить припущення про те, що здійснення тіньових операцій передбачає використання лише готівкових розрахунків. Одним із таких методів є метод аналізу попиту на готівку, відповідно до якого зростання попиту на готівку слугує індикатором збільшення рівня тінізації.

Іншими монетарними методами є метод Беднарського, Кокосінського, Стопури, за яким рівень тінізації визначається як різниця між фактичним обсягом використаної грошової маси та загальним рівнем роздрібного товарообігу і платних послуг в країні.

Метод електробалансу передбачає порівняння динаміки зміни обсягів спожитої електроенергії та ВВП країни. Незбігання їх динамік може свідчити про здійснення тіньових операцій, особливо у сфері виробництва. Більш широко цей метод використовується в країнах колишнього Радянського Союзу.

Метод, заснований на розрахунку показників зайнятості, був розроблений однією із найбільш авторитетних організацій – Італійським інститутом статистики – і базується на визначенні величини відпрацьованого робочого часу. Інформація про кількість робочих місць порівнюється з даними податкових органів та органів соціального захисту населення. Отримані результати щодо обсягу витрат часу на одного працівника використовуються для визначення реального обсягу випуску продукції.

Узагальнена характеристика окремих методів оцінки рівня тінізації економіки наведена в таблиці 1.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз засвідчив наявність широкого спектру інструментів та методів оцінки рівня тінізації економіки, доцільність та особливості застосування яких визначаються цілями оцінювання, рівнем аналізу (макро- чи мікроекономічними), доступністю вихідних даних. В Україні, наявні підходи до оцінки не забезпечують отримання достовірних та ґрунтованих результатів. Отримані на основі задекларованих державою підходів результати є набагато нижчими за ті, які визначаються провідними міжнародними організаціями (Світовий банк, Офіційний сайт Європейської комісії, тощо), а отже, не враховують усього спектру каналів та схем незаконного виведення коштів.

Однак, з огляду на той факт, що саме ці оцінки, як правило, лежать в основі розроблення державних програм та стратегій економічного та політичного розвитку країни, їх удосконалення є головною умовою на шляху дегінізації економіки та виведення її з кризи.

Комплексний аналіз всього спектру наявних підходів, дослідження їхніх переваг та недоліків дозволить визначити найбільш ефективні з них для застосування залежно від сфер, напрямів діяльності та галузей економіки, в яких ці операції здійснюються найчастіше.

Аналіз методів оцінки обсягів тінізації економіки [1–15]

Метод	Формула розрахунку	Особливості застосування
Метод залишків	$KF = \Delta D + FI - CA - \Delta R$	Зміна зовнішнього боргу (ΔD), валютних резервів (ΔR), чистий потік прямих іноземних інвестицій (ЧПІІ) (FI), дефіцит платіжного балансу (CA)
Метод Дулі	$KF = FB + FI - CAD - R - EO - WBIMF - INTEAR / rus$	Зовнішні запозичення (FB), ЧПІІ (FI), дефіцит платіжного балансу (CAD), валютні резерви (R), помилки та упущення (EO), різниця зовнішніх запозичень за звітами МВФ та Світового банку (WBIMF), відсоткові доходи (INTEAR), ставка за валютними депозитами в дол. США (rus)
Метод помилок зовнішньої торгівлі	$TTM = PX - (X \times CIF) + IM - (PM \times CIF)$	Вартість імпорту за звітами країн-імпортерів (PX), вартість експорту з країни (X), вартість страхування та фрахту (CIF), вартість імпорту (IM), вартість експорту (PM)
Метод спекулятивного капіталу	$KF = SK + EO$	Сукупний короткостроковий капітал (SK), помилки та упущення (EO)
Метод Світового банку	$KF = CDET + NFI - CAD - CRES$	Зміна сукупного зовнішнього боргу (CDET), ЧПІІ (NFI), дефіцит платіжного балансу (CAD), акумульовані золотовалютні резерви (CRES)
Метод аналізу попиту на готівкові гроші П. Гутманна	$T^t = W^t [f_{(t_0)}^t - 1] = W^t \left[\frac{C^t D^{t_0}}{C^{t_0} D^t} - 1 \right] = W^t \left[\frac{C^t D^{t_0} - C^{t_0} D^t}{C^{t_0} D^t} \right]$	Офіційний ВВП у t -му році (W^t), зміна співвідношення готівкових грошей і вкладів у розрахунковому періоді відносно базового ($f_{(t_0)}^t$), готівкові гроші у розрахунковому t -му і базовому t_0 -му періодах (C^t, C^{t_0}), вклади в банках у розрахунковому t -му і базовому t_0 -му періодах (D^t, D^{t_0})
Метод Е. Фейге	$T^t = W^t \left[\frac{\omega^t C^t D^{t_0} - C^{t_0} D^t}{C^{t_0} D^t} \right]$	Коефіцієнт збільшення швидкості обігу грошей у тінновому секторі в t -му році порівняно з офіційним сектором (ω^t)
Метод В. Танзі	$\frac{C}{M2} = \tilde{a}_0 T^{a_1} \left(\frac{WS}{NI} \right)^{a_2} R^{a_3} Y^{a_4} \tilde{e}$	Готівка (C), обсяг грошей в обігу (M2), реальний дохід на душу населення (Y), відсоткова ставка на вклади (R), частка зарплати та інших виплат в національному доході (WS/NI), середньозважена ставка податку на дохід (T), випадкова похибка (e), коефіцієнти (a_0, a_1, a_2, a_3, a_4)
МІМІС-модель	$Y_1 = \lambda_1 \eta + u_1, Y_2 = \lambda_2 \eta + u_2, \dots, Y_q = \lambda_q \eta + u_q,$ $\eta = \gamma_1 x_1 + \gamma_2 x_2 + \gamma_3 x_3 + \dots + \gamma_p x_p + v$	Спостережувані пояснювальні показники тіншової економіки ($Y_q, q = \overline{1, n}$), прихована змінна (η), випадкове відхилення (u_q), оцінки для структурних параметрів моделі вимірювання (λ_q), ряд спостережуваних факторів ($x_m, m = \overline{1, p}$), структурні параметри моделі (γ_m), терм відхилення (v)

Список використаних джерел:

1. Feige E. How big is the irregular economy? Challenge. 1979. Vol. 6. № 22. P. 5–13.
2. Goldberger A.S. Structural Equation Methods in the Social Sciences. Econometrics. 1972. Vol. 32. P. 979–1001.
3. Gutmann P. The economics of crime: practical methods of evaluation. N.Y., 1982. P. 29–37.
4. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies. The World Bank Working Paper. 1996. 57 p.
5. Tanzi V. The underground economy in the United States: annual estimates: 1930–1980. IMF Staff Papers. 1983. Vol. 30. P. 283–305.
6. Вінничук І.С. Моделювання процесів функціонування легального та тіншового секторів економіки: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.11. Київ, 2015. 267 с.
7. Куссулакос Я., Саріогло В., Терещенко Г. Неофіційна економіка в Україні: вимірювання та оцінка впливу на доходи населення. Навчальний посібник. К., 2010. 136 с.
8. Масакова І.Д. Определение параметров теневой экономики. Вопросы статистики. 1999. № 12. С. 22–27.
9. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіншової економіки [Затверджені Наказом Мінекономіки України від 18.02.2009 р. № 123. URL: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738 (дата звернення: 25.12.2018).
10. Огреба С.В. Статистичне оцінювання обсягів втечі капіталу з України. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. 2013. Вип. 22. С. 86–93.

11. Подмазко О.М. Тіньова економіка: аналіз основних теоретико-методичних підходів до її вимірювання. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2013. № 1. С. 244–250.
12. Рейкін В. Аналіз монетарних методів оцінки тіньової економіки. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2016. № 1. С. 18–24.
13. Самусевич Я.В., Височина А.В. Зарубіжні практики оцінювання обсягів виведення капіталу: методологічний аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 21. Частина 2. С. 81–85.
14. Семібратова Я.Г., Іванченко Г.Ф. Методи оцінки тіньової економіки України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2016. Вип. 6(3). С. 27–31.
15. Турчинов О.В. Тіньова економіка : теоретичні основи дослідження. Київ: АртЕк, 1995. 300 с.